

HAREZMCE METİNLERDE TÜRKÇE KÖKENLİ BİTKİ ADLARI ÜZERİNE

On Phytonyms of Turkic Origin in Khwarazm Turkic Texts

Afag Mammadova¹

Bakü Devlet Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-5062-9945

Abstract: The lexical structure of Turkic languages has been greatly affected by the historical processes, where some of the words have changed and many of them have been forgotten today. However, as in all languages, there are such lexical units that form the basis of Turkic, that no modernity or invasion has been able to eradicate these words from the language. For the Turks, these are mainly sacred words such as ana “mother”, baba “father”, su “water”, at “horse”, ağaç “tree”, ot “grass”, and they occupy an important place in the life of the Turks. Many things related to nature were sacred for the ancient Turks who always lived in harmony with nature. That's why in Turkic languages, every plant, every tree, every animal, and even every baby animal has its own name. This lexical layer also managed to isolate itself from the influence of other languages, since it is much more difficult to replace the names of valuable, sacred concepts that are significant in human life with words taken from other languages. For this reason, there are certain words used in every period in Turkic from ancient times to the present. Ancient Turks were engaged in farming and agriculture as well as animal husbandry and hunting.

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türkoloji Bölümü, afam129@gmail.com

Evidence of this is not only the tools found as a result of archaeological excavations but also the presence of rich phytonym terms in ancient written works of Turks. The plants mentioned in the works indicate that they grew in the geography where the monument was written or that the Turks knew and used any plants mentioned at that time. In the article, Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Muinü'l-Mürid, Khwarezmian Interlinear Koran Translation, which belong to Khwarezm Turkic, were examined and Turkic phytonym terms were compiled.

Keywords: *Phytonym, Words of Turkic origin, Turkic written texts, Khwarezm Turkic languages*

Öz: Türk dillerinin sözcüksel yapısı tarihsel süreçten büyük ölçüde etkilenmiş, sözcüklerin bir bölümü değişmiş ve birçoğu günümüzde artık unutulmuştur. Fakat tüm dillerde olduğu gibi Türkçenin de temelini oluşturan öyle sözcük birimleri bulunmaktadır ki, dilin eşzamanlı geçirdiği hiçbir süreç bu sözcükleri dilden söküp atamamıştır. Bunlar çoğunlukla Türkler için kutsal olan ana, baba, su, at, ağaç, ot vb. Türklerin yaşantısında önemli yere sahip sözcüklerdir. Doğa ile her zaman iç içe yaşayan eski Türkler için doğayla ilgili çok şey kutsal olmuş, bu nedenle Türkçede her bitki, ağaç, hayvan ve hatta her hayvan yavrusuna kendine özgü bir ad konulmuştur. Söz konusu sözcüksel katman kendisini diğer dillerin etkisinden yalıtmayı da başarmıştır çünkü insan yaşamında anlamı olan, değerli, kutsal kavramların adı başka dillerden ödünç alınmış sözcüklerle değiştirmek çok daha zordur. Bu nedenle Türkçede eski çağlardan günümüze dek her dönemde kullanılan belirli sözcükler vardır. Eski Türkler hayvancılık ve avcılığın yanı sıra çiftçilik ve tarımla da uğraşmaktaydılar. Bunun kanıtı sadece arkeolojik kazılar sonucunda bulunan aletler değil, aynı zamanda eski Türkçe yazılı eserlerde yer alan zengin bitki adlarının varlığıdır. Makalede Harezmi Türkçesine ait olan Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Muinü'l-Mürid, Harezmi Satır Arası Kur'an Tercümesi incelenmiş ve burada bulunan Türkçe bitki adları derlenmiştir.

Anahtar sözcükler: *Bitki adları, Türkçe kökenli sözcükler, Türkçe yazılı metinler, Harezmi Türkçesi*

1. GİRİŞ

Bitkilerin belirli özelliklerini bünyesinde barındıran sözlüksel sözcük türlerinden biri olan bitki adları, insanların manevi dünyasını yansıtır. Makalenin amacı, Harezmi Türkçesiyle yazılan metinlerde kullanılan Türkçe kökenli bitki adlarını incelemek, uygun olduğu ölçüde eş

zamanlı ve art zamanlı yönleriyle araştırmaktır. Bu çalışmanın, çağdaş ve tarihi Türk yazı dillerini öğrenen araştırmacılara ödünç sözcüklerin, Türkçenin tarihi gelişiminin hangi aşamalarında Türkçe kökenli bitki adlarının yerine geçmesinin belirlenmesinde yardımcı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, Türk yazı dilinin tarihi dönemleri içerisinde yer alan Harezmi Türkçesindeki metinlerde geçen bitki adlarının derlenmesinin gelecekte diğer Türkçe metinlerde kullanılan fitonimlerin veri tabanının oluşturulmasına da katkı sunacağı düşünülmektedir. Araştırmada ağırlıklı olarak karşılaştırmalı, tarihsel ve tanımlayıcı yöntemler kullanılmıştır. Ancak çalışma sırasında gerekli noktalarda yapısal çözümleme tekniklerine de başvurulmuştur.

2. ESKİ TÜRKLERDE BİTKİ

Sözvarlığının bir bölümünü halkın, özellikle toprakla, doğanın bahsettiği ağaç, bitki ve hayvanlarla uğraşan insanların dili oluşturur. Türklerin yaşamında büyükbaş hayvancılık ve avcılığın yanı sıra tarım, tarla işleri ve ağaç dikme de önemli bir yer tutar. Bu nedenle, eski Türk fauna ve florasına ait sözcüklerin incelenmesi sadece dilsel açıdan değil, aynı zamanda coğrafi ve tarihi açıdan da ilgi çekicidir.

Eski Türkler için doğa ve kimi bitkiler her zaman kutsal olmuştur. Jean-Paul Roux'un da belirttiği gibi, Türkler arasında kutsal bitki ve hayvanlar kadar zengin bir alan daha yoktur (Roux, 2023, s.418)². Hatta Kaşgarlı Mahmud Türklerin İslamiyet'e girmeden büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri dediğini yazmıştır (DLTB, 1986, III, s.377). Asırlar geçmesine rağmen bazı Türk kültürlerinde günümüzde bile kutsal ağaçlar, onlara tapınarak gidilen ziyaretgâhlar, ağaca dilek tutarak dua okumak, bez bağlamak gibi âdetler vardır.

Metinlerde adı geçen bitkilerin, eserlerin yazıldığı coğrafyada yetiştiği ya da en azından eserin yazıldığı dönemde Türklerin bu bitkilere, meyvelere ve tarıma aşina olduğu varsayılabilir. Ayrıca bu sözcükler Türklerin yaşam tarzı, hayatı, uğraşısı ve kültürü hakkında bilgi edinmemize de yardımcı olmaktadır. Çuvaşçanın botanik terimlerini araştıran Degtyarev Türklerin göçebe olmasına rağmen çok eskiden tarım ve çiftçilikle ilgili terimleri kullandıklarını belirtmektedir. Ona göre, Türk dillerinin tarımsal sözcük dağarcığının karşılaştırmalı

² Bu konuda Jean-Paul Roux'un *Orta Asya' da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* kitabı önemli çalışmalardandır (Roux, 2023).

tarihsel çalışması, tarım ve çiftçilikle ilgili terimlerin, proto-Türk topluluğunun iki ana kola (Oğuz (ortak Türk) ve Ogurlar (proto-Bulgar) ayrılmasından çok önce kullanıldığını göstermektedir (Degtyarev, 2002, s.4).

Türk bitki örtüsüne ilişkin sözcük tabakasının, çiftçilikle, tarımla ilgili terimlerin, eski Türkçeden günümüz Türk yazı dillerine (bazılarında sesbilgisel açıdan ufak değişiklikler olmuştur) kadar işleklik kazanması, bu sözcüklerin kadimliğinden, sarsılmaz gücünden ve dilin temelinde yer almasından haber vermektedir. Ayrıca bu sözcükler bazı göçebe Türklerin yerleşik hayata geçmesini ve çiftçilikle de uğraştıklarını bir kez daha kanıtlamaktadır. Gizzatov'un da belirttiği gibi, eğer bütün Türk halkları göçebe bir yaşam tarzı yaşasaydı ve sadece büyükbaş hayvancılıkla uğraşsaydı, Türk dillerinde tarımla ilgili tüm sözlükler diğer dillerden alınmış olurdu (Gizzatov, 2011, s.355). Örneğin eski ve sonraki dönemlerde Türkçe kökenli çok sayıda bitki ve meyve adının veya başka dillere ait sözcüklerin Türkler aracılığıyla Slav dillerine aktarılmasını görmek mümkündür:

- Alıça "erik" (Türkiye Türkçesi hariç, diğer Türkçelerde alça sözcüğü ufak sesbilgisel farklılıklarla kullanılmaktadır),
- ayva "ayva",
- arbuz "karpuz",
- injir "incir",
- kabaçok "kabak",
- kamış "kamış",
- kizil "kızılıcık",
- kunjut "susam, küncü" (diğer Türk dillerinde küncüt/künjüt)",
- tatarlık "deve dikenini",
- tutovnik "dut",
- çubuşnik "filbahri" (Azerbaycan Türkçesinde *çubugluca*; sözcük gövdesi: çubug(k)) vb.

3. TARİHİ TÜRK YAZI DİLLERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA HAREZM TÜRKÇESİ VE HAREZMCE ESERLER

Tarihi eserlerde "Buğrahan dili", "Hakaniye Türkçesi" ve "Kaşgar dili" olarak adlandırılan ve günümüzde daha çok Karahanlı Türkçesi olarak bilinen 11.-13. yüzyıl anıtlarının dili, bilimsel literatürde başka

terimlerle de ifade edilmektedir. Örneğin, Abdurahmanov bu dilin Brockelmann tarafından “Doğu Türkçe”, Samoyloviç tarafından “Oğuz-Kıpçakça”, “Uygur-Kıpçakça”, Baskakov'un “Karluk-Harezme”, Nacip'in “Karluk-Uygurca”, Reşetovun ise “Karahanlı-Kaşkarca” adlandırdığı hakkında bilgi vermektedir (Abdurahmanov 1996, s.64). Karahanlı Türkçesinden sonra gelen ve 13.-14. yüzyılları kapsayan ortak Orta Asya standart dili ise Harezmi Türkçesi olarak adlandırılmaktadır. Harezmi Türkçesi de bilimsel araştırmalarda “Karluk Harezmesi”, “Doğu Türkçesi”, “Orta Türkçe”, “Oğuz Kıpçakçası”, “Altın-Ordu veya Harezmi Altın Ordu Türkçesi” olarak çeşitli adlarla anılmaktadır (Fazılov, 1996, s.139). “Harezme” adlandırılmaya ilk kez Ali Şir Nevai'nin *Mecalisü'n-Nefais* adlı tezkire kitabında rastlanmaktadır. Nevai bu kitapta Mevlâna Hüseyin Harezmi'nin *Kaside-i Bürde*'ye "Harizmiçe Türki Tili" ile nasıl bir şerh yazdığı hakkında bilgi vermiştir (Navoi, 1970, s.14; Levend, 1968, s.72).

13.-14. yüzyıllarda Güney-Doğu grubuna ait olan Harezmi Türkçesinin adlandırılması konusunda farklı görüşler bulunsa da bu edebî dile ilişkin iki görüş bilim insanları tarafından kesin olarak kabul edilmiştir. İlk görüş Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinin devamı olduğunu öne sürer. Örneğin Fazılov'a göre Harezmi Türkçesi Türk dillerinin Güney-Doğu grubuna aittir, ancak bir takım fonetik ve morfolojik özellikler nedeniyle Kuzey-Doğu grubuna ait Karahanlı-Uygurca ile de akrabadır (Fazılov, 1996, s.140). Baskakov, Ahmed Yesevi ve onun öğrencilerinin dilini canlı Oğuz-Kıpçak lehçeleri ve Karahanlıca edebî diline dayalı 12. yüzyılda Harezmi'de oluşmuş Karahanlı-Harezmi veya Oğuz-Kıpçak edebî dili olarak adlandırmıştır (Baskakov, 2008, ss.175-176). Eckmann da “13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sır Derya'nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıcadan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz” yazmıştır (Eckmann, 2017, s.1). İkinci görüş ise, yukarıda Baskakov ve Eckmann'ın belirttiği gibi, Harezmi Türkçesinin oluşumunda ağırlıklı olarak Oğuz ve Kıpçak kavimlerinin yer aldığı yönündedir. Zira söz konusu döneme ait yazılı eserlerin dili incelendiğinde diğer kavim dillerine oranla bir kısımda Oğuz unsurlarının, diğer kısımda ise Kıpçak unsurlarının daha üstün olduğu görülmektedir.

Orta dönem yazılı eserlerin dillerinde farklılıklardan çok benzerliklerin olması, farklı Türk kavim dili özelliklerinin ses bilgisi, söz varlığı ve şekil bilgisi açısından yan yana gelişimi, bu eserlerin hangi Türk edebî

diline atfedilmesini zorlaştırmaktadır. Bu yüzden hangi eserlerin Harezmi Türkçesine atfedildiği konusu günümüzde hâlâ tartışma konusudur. Genel olarak bazı araştırmacılar 14. yüzyılda yazılan birkaç eseri Harezmi Türkçesine bağlarken, bazıları da bu eserlerin bir kısmını Karahanlı, Altın Ordu, Memlûk veya Çağatay Türkçesine yerleştirmektedir. Örneğin Fazılov, Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'iyle *Nehcü'l-Ferâdis* eserlerinde Karahanlı Türkçesiyle Oğuz ve Kıpçak öğelerinin daha fazla bulunduğunu, Harezmi'nin *Muhabbetnâme* ve Seyf-i Sarâyî'nin *Gülîstan* tercümesinde ise daha çok Oğuz-Kıpçak özelliklerinin bulunduğunu ifade ederek (Fazılov 1996, s.140), Seyfi Sarâyî'nin *Gülîstan*, Harezmi'nin *Muhabbetnâme*, Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn* adlı eserlerini 14. yüzyıl Harezmi anıtları gibi Eski Özbekçe olarak isimlendirmiştir (Fazılov, 1971, s.14).

Baskakov, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Muhabbetnâme*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Miracnâme* eserlerinin dillerini Altın Ordu edebi dili, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Yûsuf ve Züleyhâ*, *Oğuznâme* eserlerinin dilini ise Çağatay ulusunun edebi dili olarak göstermiştir (Baskakov, 2008, s.177). Şerbak ise Kutb ve Harezmi'ni Altın Ordu dönemine atfetmiştir (Şerbak, 1962, ss.21-22). Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" eserinin dil özelliklerini inceleyen Hacıeminoğlu, "Altın Ordu sahasında yazılmış "Kıpçakça" bir eser olarak kabul edilen *Hüsrev ü Şîrîn* hem Harezmi yazı dilinin hem de Çağataycanın hususiyetlerini taşımaktadır" yazmıştır (Hacıeminoğlu, 2000, s.10).

Argunşah, Harezmi Türkçesine *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Muinü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Muhabbetnâme*, *Sirâcü'l-Kulub*, *Miracnâme*, *İbn-i Mühenna* Sözlüğü ve Harezmi Kur'an tercümelerini atfetmiştir (Argunşah, 2020, ss.54-56). Gülten Sağol da *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Muinü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Muhabbetnâme*, *Miracnâme* ve Harezmi Kur'an tercümelerini Harezmi Türkçesi içerisinde vermektedir (Sağol, 2002). Aysu Ata Harezmi Türkçesi adı altında *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Muinü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserleri olarak *Hüsrev ü Şîrîn*, *Muhabbetnâme*, *Sirâcü'l-Kulub*, *Miracnâme*, *Dasitan-ı Cumcuma* eserlerini vermektedir (Ata, 2016).

Eckmann, *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Muinü'l-Mürîd*'i Harezmi eserler, Kutb'u da Altın Ordu şairi olarak adlandırır (Eckmann, 2017, s.4). Samoyloviç ise, *Kıyasü'l-Enbiyâ* dilinin Karahanlıcaya daha yakın olduğunu, bu nedenle ona Çağatayca adını vermenin doğru olmadığını yazmıştır (Samoyloviç, 2005, s.60).

Görüldüğü kadarıyla, hangi eserlerin Harezmi Türkçesine ait olduğuna ilişkin birbirinden farklı çeşitli görüşler vardır. Makalede çoğu dil tarihçileri tarafından Harezmi Türkçesiyle yazıldığı görüşüne varılan *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'înü'l-Mürîd* eserleri ve Horasan'da bulunan Satır arası Kur'an Tercümesi çalışma kapsamına alınmıştır.

4. HAREZM TÜRKÇESİNDE YAZILAN ESERLERDEKİ BİTKİ ADLARI

Tüm Orta dönem metinlerinde olduğu gibi, Harezmi Türkçesinde yazılan eserlerde de Farsça ve Arapça kökenli fitonim sözcükler vardır (Örn. *armud* (Farsça), *çenar* (Farsça), *dane* (Farsça), *diraht* (Farsça), *eşcar* (Arapça), *hurma* (Arapça), fakat bu sözcükler Türk kökenli sözcüklerle karşılaştırıldığında çok azdır.

Yığaç / ağaç “ağaç”

Eski Türkçede kullanılan, yazılı eserlerde *ı*, *ığaç*, *yığaç*, *yağaç*, *ağaç* fonetik varyantlarında yer alan ve çağdaş Türk yazı dillerinde işlek olan *ağaç* sözcüğü araştırılan metinlerde *ağaç* / *yığaç* ve *yağaç*³ olarak kullanılmıştır. Sözcü kaynaklarda geçen *ı* şekli Turfan metinlerinde "ağaç, bitki, ekin, orman" (Bang, Gabain, 1937, s.10; Rachmati, Eberhard, 1937, s.21) anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı zamanda Turfan metinlerinde "ağaç" anlamına gelen *ığaç* (Samuel, 2020, s.36) sözcüğü de bulunmaktadır.

Gabain, *Altürkische Grammatik* adlı kitabında *ı* sözcüğünü "bitki, ekin, orman" anlamında vermiştir (Gabain, 1950, s.309). *Drevnetyurkskiy Slovar* kitabında "bitki" anlamında *ı* sözcüğü ve *ı* *ığaç* "her türlü bitki örtüsü" ile *ı* *tarığ* "tahıl bitkileri" (DTS, 1969, s.216) sözcük birleşimi de geçmektedir. M. Kaşgarlı'nın lügatinde *ağaç* sözcüğü *yığaç* şeklindedir: “*يغاج* yığaç: Buradan alınarak “*أزم* *يغاجي* üzüm yığacı” ve “*يفاق يغاجي* yağak yığacı” denir, “üzüm ağacı”, “ceviz ağacı” demektir. Bunu elifle *يغاج* şeklinde yazmak daha iyidir” (DLTB, III, s.8).

Orta Çağ'da yazılan metinlerde çoğunlukla *yığaç* / *ağaç* yazımıyla kullanılan sözcük, "dalları ve sağlam gövdesi olan uzun yıllar yaşayabilen bitki" (AİL, s.53) anlamını ifade etmekle birlikte aynı zamanda "sopa, tahta, dal, değnek ve ölçü birimi" (DLT, IV, s.678; Ünlü, 2012, s.682; İM, ss.67-68; AHK, s.1) olarak anlamsal çeşitlilik

³ *Harezmi Türkçesinde Bitki Adları* başlıklı tabloda sözcüklerin metinlerde buldukları kaynaklar gösterilmiştir.

göstermektedir. Sözcüğün “bitki” içerikli anlamıyla orta dönem metinlerine döndüğümüzde böyle bir tablo ile karşılaşmak mümkündür: *yığaç Kutadgu Bilig*'de altı (Sirasöğüt, 2020, s.397), *Atabetü'l-Hakayık*'ta iki kez (AH, s.66), Karahanlı Türkçesinde yazılan ilk Kur'an tercümesinde dört (KİKT, s.76), *Orta Asya Tefsiri*'nde *yığaç* bir (Borovkov, 1963, s.156), *ağaç* üç (Borovkov, 1963, s.37), *Oğuz Kağan Destanı*'nda *yığaç* bir kez (OKD, s.12), *ığaç* dokuz (OKD, s.14); *ağaç* yazımıyla *Kitabi-Dede Korkut*'ta elli iki (KDK, s.8), *Süheyl ve Nevbahar*'da otuz dört (Çığa, 2013, s.510), *Varka ve Gülşah*'ta on altı (VG, s.300), *Gülistan* tercümesinde yirmi dört yerde (Karamanlıoğlu, 1978, s.197), Ş. Hamza'nın *Yusuf ve Züleyha* eserinde ise yedi kez (YZ, s.26) geçmektedir.

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sadece bir kez *ağaç* yazımıyla geçen sözcük “tahta” anlamında kayda alınmıştır (*ağaç* başmak keydi (ME, 140/8) “tahtadan başmak giydi”). Aynı cümle metinde biraz daha aşağıda fakat bu defa *yığaç* yazılışıyla tespit edilmiştir (*yığaç* başmak keydi (ME, 150/2)). Bu iki sözcük dışında *Mukaddimatü'l-Edeb*'de “ağaç” anlamında yirmi dört kez *yığaç* sözcüğü kullanılmıştır.

Kıyasü'l-Enbiyâ'da söz konusu sözcük bir defa *ağaç* ve yüz yirmi dört kez *yığaç* şeklindedir (yüz yirmi dört sözcükten yüz altısı “ağaç”, on sekizi “dal, sopa”, tahta” anlamlarındadır); *Nehcü'l-Ferâdis*'te kırk kez geçen *yığaç* sözcüğü (on iki kez “ağaç” (bitki), on dokuz yerde “dal, sopa, çöp”, dokuz kez “uzunluk ölçüsü” manalarında), bir yerde “sopa” anlamında *ağaç* (Abu Hanifeke igirmi *ağaç* urdılar (NF, 186/13) “Abu Hanife'ye yirmi sopa vurdular”) yazımındadır.

Kur'an-ı Kerim'in Harezmi yazılmış satır arası tercümesinde, incelenen sözcük 3 yazımda geçmektedir: 1. *ağaç* (otuz bir kez: bunlardan yirmi dördü “ağaç (bitki)”, dördü “odun, sopa”, üçü “uzunluk ölçüsü”); 2. *yağaç* (bir “ağaç (bitki)” ve bir kez “uzunluk ölçüsü” olarak); 3. *yığaç* (sadece bir yerde ve “ağaç” anlamında).

Günümüzde çağdaş Türkçelerde *ağaç* / *ağaç* / *ağas* / *ağaç* biçimlerinde sabitleşen sözcüğün tarih boyunca yazılı eserlerdeki kronolojik gelişimi şu şekilde belirtilebilir: 1+ğaç > yığaç (çok az durumda yağaç / ığaç) > ağaç.

Böylece, araştırılan eserlerde ağaç adlarından **artuç yığacı**, **buğday yığacı**, **kabak yığacı**, **söğüt yığacı**, **sürme yığacı**, **yulğun yığacı**; meyve ağacı adlarından: **alma**, **armud**, **heyva**, **üzüm**, **tut**, **yigde**; tahıl bitkilerinden **arpa**, **buğday**, **aşlık** “buğday”, **konak** “çavdar”, **tarig** “buğday”, **tuturğan** “pirinç”, **yasmuk** “mercimek”; diğer bitkilerden

kamış, mamık “pamuk”, **sarımsak, soğan, kavun / kağun, yağur** “susam”, **yorınçkan** “yonca” sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Alma “elma”

Meyve adlarından *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Nehcü'l-Ferâdis* eserlerinde geçen *alma* sözcüğünün Oğuzlar tarafından kullanıldığını, diğer Türklerin ise bu sözcüğe *almıla* adını verdiklerini Kaşgarlı Mahmud bildirmektedir (DLT, I, s.187).

Ayva sözcüğünün kökeni Farsçaya dayandırılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, DLT'de sözcüğünün *awya* şeklinde ve sadece bir lehçede kullandığını belirtmiştir (DLT, I, s.174). *İbn Mühenna Lugați*’nde bu sözcük *ayva*’dır (İM, s.74).

Aşlık; buğday “buğday”

Harezmi Türkçesinde yazılan metinlerde "buğday" anlamında iki sözcük kullanılmıştır: 1. *aşlık*, 2. *buğday*. Kaşgarlı Mahmud her iki sözcük hakkında da bilgi vererek, "Oğuzların buğdaya aşlık" (DLT, I, s.174), "Barsğan halkının ise buğday" (DLT, III, s.225) dediklerini belirtmiştir. İncelenen eserlerde her iki sözcüğün kullanım sıklığı hemen hemen aynıdır (*aşlık*: ME - 4, KE - 58, MM-2, NF - 2; *buğday*: ME - 1, KE - 57, NF - 9, MM - 1, HKT -1 kez). Bu durum, mevcut dönemin standart yazılı dilinde çeşitli Türk boylarının dil hususiyetlerinin yan yana kullanıldığını bir kez daha kanıtlamaktadır.

Budak / butak; dal “dal”

Günümüzde farklı Türkçe yazı dillerinde birbirinin eş anlamlısı olarak sabitleşen *dal* ve *budak* sözcükleri Harezmi yazılan eserlerde de etkindir. Fakat Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde bu iki sözcüğün farklı özelliklerine dikkat çekmiştir. Şöyle ki DLT'de *butk / butak* "her şeyin dalı, budağı" (DLTB, I, s.377), *tal* ise "yaş dal" (DLTB, III, s.156) anlamlarında kaydedilmiştir.

Araştırılan eserlerde Türkçenin tarihsel gelişimini öğrenmek açısından ilgi çekici birkaç bitki ismi hakkında detaylı bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Borlak “üzüm bağı”

Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*’de bir cümlede geçen *borlak* sözcüğünü (butakları karışmış *borlaklar* (ME, 145/1) "sık yapraklı genç ve gür ağaç" şeklinde vermiştir (ME, s.106). *Borlak* sözcüğü, Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerden *Mukaddimetü'l-Edeb* dışında *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve Kur’an’ın Harezmi satır arası tercümesinde kullanıldığı da tespit edilmiştir. Araştırmacılarından Aysu Ata,

sözcüğün anlamını “üzüm bağı” (KE, s.133), Yaşar Şimşek “bağ, üzüm bağı” (HKT, s.108) olarak belirtmişler.

Borlak sözcüğünün tam anlamını görebilmek için Harezmi Türkçesinde yazılan metinlerdeki cümlelere bakmak lazımdır: andın keçtiler bir *borlak* kördiler ferişte aydı üzüm alıp yese-miz bolkay mu (KE, 20r12, 13) “ondan geçtiler, bir üzüm bağı gördüler, melek dedi: üzüm alıp yesek olur mu?” Buradaki bağlamdan da anlaşılacağı üzere konu “üzüm bağı” hakkındadır. Fakat Harezmi Kur’an tercümesinde (*borlakları* bolkay iki uçmak (HKT, 179a5) *borlak* sözcüğünün üzerinde Farsça *bostan* (bostan “1. sebze bahçesi, 2. kavun, karpuz tarlası”) yazılmıştır. Dolayısıyla *borlak* sözcüğünün üzerine *bostan* yazıldığı için cümlenin açıklaması şu şekilde verilmelidir: "bostanları olacak iki cennet".

Gabain eski Uygur Türkçesi metinlerindeki *bor* sözcüğünü "şarap" (Gabain, 1950, s.87), Paul Pelliot ise *borluk* sözcüğünü "meyve bahçesi" (bu ârig ilitâyin, borlugumun közâdzün (Pelliot, 1914, s.259) "bu adamı getireyim, meyve bahçemi korusun") anlamında vermişler. Ancak şunu da belirtmek gerekir, Pelliot kitabının sonunda, sözlük bölümünde, *borluk* sözcüğünün karşısına Fransızca *jardin fruitier* “meyve bahçesi” çevirisini yazdığı halde, DTS’de Pelliot’un söz konusu kitabından alıntı yapılsa da anlamı *vinogradnik* “üzüm bağı” olarak gösterilmiştir (DTS, s.113).

Diğer yazılı eserlerden - *DLT*’de (DLT, III, s.130), *Kutadgu Bilig*’de (Arat, 1947, s.48) ve *Atabetü'l-Hakayık*’ta (Arat, 1992, s.12) *bor* "şarap"tır. Yine *Kutadgu Bilig*’de *borçı* "şarapçı; içki içen, içki düşkün" (Arat, 1992, s.102) anlamında verilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir, *Atabetü'l-Hakayık*’ın Ayasofya ve Topkapı nüshalarında, diğer nüshalardaki *yüzçi* (yani “ikiyüzlü”) sözcüğünün yerine *borçı* yazılmıştır (Arat, 1992, s.73).

Böylece, *bor* sözcüğünün yazılı metinlerdeki “şarap” anlamından yola çıkarak tüm incelenen metinleri de dikkate alarak, Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerde *borlak* sözcüğünün anlamını “üzüm bağı” olarak gösterdik.

Konak “çavdar”

Araştırmaya dahil edilen eserlerden sadece *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da geçen (közleri yaşındın *konak* boldı (KE, 13v18) "gözlerinin yaşından *çavdar* yeşerdi") bu sözcüğü, Mahmud Kaşgarlı *Divanü Lugati't-Türk*’ün bir yerinde "bir çeşit kaba darı" (DLTB, III, s.347), başka bir yerinde ise "çavdar" (DLT, I, s.306) izahını vermiştir. *Konak*

sözcüğü aynı zamanda eski Uygurca yazılan ilk tıp metninde de "darı" (Rachmati, 1930, s.10) anlamında kullanılmıştır.

Tuturğan “pirinç”

Türkçe yazılı metinlerde "pirinç" anlamında kullanılan ilk sözcük *tuturğan*'dır. Söz konusu sözcük hem Kaşgarlı'nın (تۇتۇرغان *tuturğan* (DLT, I, s.493), hem de *İbn Mühenna*'nın (Arapça الارز "pirinç" sözcüğünün karşısına تۇتۇرغان *tuturğan* (KHİHL, s.181) yazmıştır) sözlüklerinde geçmektedir. *Tuturğan* sözcüğü Uygur metinlerinde de kullanılmıştır (Rachmati, 1930, s.28). "Moğollar da pirince Türkler gibi, *tuturğan* diyorlardı. Sonradan Moğollar bu sözü dejenere etmiş ve *dodorğa*, *tuturğa* şekline sokmuşlardı" (Ögel, 1978, s.207).

Uruk / urluk “tohum”

Sözcük, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *urluk* ve *Mu'inü'l-Mürid*'de *uruk* "tohum, tahıl" anlamında kullanıldığı halde, *Nehcü'l-Ferâdis*'te (NF, 48/15) ve Kur'an'ın Harezme tercümesinde artık "soy" (HKT, 117b3) anlamına evrilmiştir. *Divanü Lugati't-Türk*'te açıklaması şu şekilde verilmiştir: "أُرُغ *uru*: tane. Tohuma da *uruğ* denir... Hısımlara dahi - buna benzetilerek أُرُغ تُرُغ *uruğ turığ* denir (DLTB, I, ss.63-64).

Yorınçkan “yonca”

Harezme Türkçesiyle yazılan Kur'an-ı Kerim'in satır arası tercümesinde geçen *yorınçkan* sözcüğü *Divanü Lugati't-Türk*'te *yorınçğa* (DLT, III, s.433) ve *yorınça* yazımı ile yazılmıştır ve Oğuzca olduğu (DLT, III, s.377) gösterilmiştir.

Metinlerde bitkilerin ekimini, yetişmesini, büyümesini ifade eden fiillere de rastlamak mümkündür: *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *bişürül-* (KE, 180r20) "büyümek, yetişmek", *bit-* (KE, 128v6) "bitmek, büyüme, türemek", *çiçeklen-* (KE, 67r15); ayrıca *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *çiçekle-* (ME, 13/5), *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Mu'inü'l-Mürid*'de "tarlayı ekmek" anlamındaki *tarı-* ve incelenen eserlerin hepsinde (*Mukaddimetü'l-Edeb* hariç) *ek-* fiili vs.*Divanü Lugati't-Türk*'te *ekin* sözcüğünün Oğuzca olduğundan bahsedilmektedir (DLT, I, s.145). Ayrıca *ek-* fiiliyle yan yana kullanılan *tarı-* (KE ve MM) sözcüğü ve anlam çeşitliliği ile karşımıza çıkan *tarığ* ("tahıl, buğday, tohum; ekmek, tarla") sözcüğü de kullanılmaktadır. DLT'de *tarığ* sözcüğünün üç anlamı verilmiştir: "tohum" (DLT, I, s.196), "buğday" (DLT, I, s.209), "tahıl" (DLT, III, s.371).

Harezme yazılan eserlerde kullanılan Türk kökenli bitki adları bir tablo halinde aşağıdaki gibi sunulmuştur.

Tablo 1. Harezmece Metinlerde Geçen Türkçe Kökenli Bitki Adları

Mukad-dimetü'l-Edeb	Şışâşü'l-Enbiyâ	Mu'înü'l-Mürîd	Nehcü'l-Ferâdis	Harezmece Kur'an Tercümesi	Anlamı
ağaç (140/8) ⁴ yığaç (13/5)	ağaç (120r20) yığaç (11v5)		ağaç (186/13) yığaç (24/2)	ağaç (282a5) yağaç (309b4) yığaç (237a7)	Ağaç
	alma (12v17)		alma (171/4)		Elma
	arpa (13v20) arfa (237v1)		arpa (28/11)	arpa (299a7)	Arpa
	artuç (142v18)			artuç (137a1)	Ardıç (ağacı)
aşlık (99/1)	aşlık (66v21)	aşlık (17a6)	aşlık (337/13)		Buğday
	ayva (71r7)				Ayva
	bişürül- (180r20)				Büyüme, yetişmek
	bit- (128v6)				Bitmek, yetişmek
borlak (145/1)	borlak (20r12)			borlak (179a5)	Üzüm bağı
budak (169/3) butak (193/2)	budak (78r9) butak (11v4)	butak (3b17)		butak (132a2)	Budak, dal
buğday (31/2)	buğday (8r18)	buğday (12a2)	buğday (281/2)	buğday (272b10)	Buğday
	çayır (3r13)				Çayır
çiçek (98/8)	çiçek (67r10)	çiçek (18b4)	çiçek (353/7)	çiçek (147a5)	Çiçek
çiçekle- (13/5)	çiçeklen- (67r15)				Çiçek aç- mak
			çimgen	çimgen	Çimen

⁴ Rakamlar kelimenin metindeki yerini, yani hangi sayfa ve satırda kullanıldığını göstermektedir.

			(64/14)	(72a1)	
			çökürdek (159/12)		Buğday arpa gibi ufak şey- lerin tanesi
				efin (303b6) ewin (177a2) ewün (147a4)	Tane, tohum
	ek- (90r16)	ek- (13b6)	ek- (435/1)	ek- (186a6)	Ekmek, ekin ekmek
ekin (8/8)	ekin (20r11)	ekin (13b4)	ekin (43/14)	ekin (71b1)	Ekin
	kabak (55r16)				Kavak (ağacı)
kavun (71/1)	kağun (85v4)				Kavun
	kamış (18v19)				Kamış
	konak (13v18)				Bir tür ufak darı
koz (57/6)					Ceviz
	kök (90r18)				Ot
	mamuk (173 v18)				Pamuk
			orman (341/6)		Orman
ot (6/5)	ot (34v12)		ot (296/14)	ot (303b6)	Ot, nebat
otlağ (51/2)	otlağ (47r8)	otlağ (13b15)	otlağ (22/3)	otlağ (307a1)	Otlak, mera
	öl (174v18)	öl (6b10)			Yaş, taze
	sarmusak (119r5)		sarımsak (25/11)		Sarımsak
	soğan (119r5)				Soğan
söğüt (156/4)					Söğüt (ağacı)
sürme			sürme		Sürme

yıgacı (228/1)			yıgacı (347/11)		ağacı
	tal (68v1)		tal (363/11)		Dal
	tarik (216v4) tarıg (92v10)		tarıg (362/17)	tarıg "tarla" (143a1; "ekin" (132a1)	Buğday, zahire
	tarı- (13v20)	tarı- (23a8)			Tarlayı ekmek
				tarıglağ (20a5)	Ekin
	tiken (11v12)	tiken (18b4)	tiken (17/12)	tiken (136b13)	Diken
	tut (120r20)				Tut
			tuturğan (292/12)		Pirinç
	urluk (162r16)	uruk (18a10)			Tohum, tane
üzüm (44/3)	üzüm (87v4) yüzüm (160/1)		üzüm (298/11)	üzüm (304b2)	Üzüm
	yafraq (97r14) yapurğak (12r13) yawurğak (174r5)		yaprak (43/14) yapurğak (57/3)	yaprak (345a1) yapurğak (137a2)	Yaprak
yağur (75/7)					Küncü, susam
	yasmuk (13v18)		yasmuk (43/1)		Mercimek
yemiş (12/6)				yemiş (90a5)	Meyve, yemiş
	yigde (12r15)				İğde
				yorinçğan (309b4)	Yonca
	yulğun (16v7)				Güz (ağacı)

Harezmi Türkçesinde yazılan eserlerde geçen (Mukaddimetü'l-Edeb,

Kıssaşü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Nehcü'l-Ferâdis, Harezmece Kur'an Tercümesi) Türkçe kökenli bitki adları derlenmiş ve tabloda kaynakları gösterilmekle çağdaş Türkçedeki anlamlarıyla verilmiştir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada Harezme Türkçesiyle yazılmış eserlerde kullanılan bitki ve bitkilerle ilgili sözcüklerden yola çıkılarak şu sonuçlara varılmıştır:

1. Kimi sözcükler o kadar geniş kullanım alanına sahiptir ki incelenen tüm eserlerde aynı yazılışla yer almaktadır (Örn. buğday, ekin, çiçek, otlağ vb.).

2. Araştırma konusuna dahil edilen metinlerde pek çok bitki adı aynı biçimde yazılmış olsa da bazıları ya aynı eserde ya da farklı eserlerde yazılış farklılıkları göstermektedir. Mesela, *Kıssaşü'l-Enbiyâ*'da *yapragak* sözcüğü üç farklı yazılışta geçmektedir: 12 defa *yapragak*, 4 defa *yafraq* ve 1 yerde *yawragak*. Veya “dal, budak” sözcüğü *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıssaşü'l-Enbiyâ*'da *budak*, *Muinü'l-Mürîd* ve Harezmece *Kur'an-ı Kerim* tercümesinde ise *butak* şeklinde yazılmıştır.

3. Eş anlamlı sözcüklerin kullanımı gözden kaçırılmamalıdır: *butak* = *dal*; *buğday* = *aşlık* = *tarığ*; *ek-* = *tarı-* vb. Bu durum farklı Türk kavimlerinin dillerine ait sözcüklerin ortak yazı dilindeki yansımaları göstermektedir.

4. Bazı sözcükler araştırılan metinlerden yalnızca birinde kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün Harezme Türkçesinde pek aktif olmadığını göstermektedir. Mesela, “kavak ağacı” anlamına gelen *kabak* sözcüğü sadece *Kıssaşü'l-Enbiyâ*'da, *orman* sözcüğü *Nehcü'l-Ferâdis*'te, “ceviz” anlamında *koz* sözcüğü, “susam” anlamında *yağır* sözcüğü ise sadece *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geçmektedir.

5. Orta dönem yazılan metinlere genel olarak baktığımızda bitki adlarında çok az farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Hemen hemen tüm bitki adları Orta dönem Türk yazı dilinin sözcük dağarcığında yer almaktadır.

Böylece eserlerdeki Türkçe kökenli bitki adlarının zenginliği ve çeşitliliği, tarih boyunca doğayla uyum içinde yaşayan Türklerin çevreye verdiği değeri göstermektedir. Türkler, kadim zamanlarda çevresinde yetişen her bitkiye özel bir ad vererek onun değerini artırmışlar. Genel olarak ağaç, meyve ve bitkilere verilen adların

Türkçe kökenli olması, aynı zamanda bu bitkilerin Türklerin yaşadığı coğrafyada yetiştiğine de işaret etmektedir. Zamanla Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin Türk diline müdahalesi söz konusu sözlük birimleri etkilememiş, bitki adlarının çoğu (bir kısmı birkaç sesletimsel farklılıkla) çağdaş Türk yazı dillerinde kendini korumayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurahmanov, K.A. (1996). *Karahanidsko-Uygurskiy Yazık. Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki*. Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Abedalaziz, G. (2012). *Moh'd Jalal Al-Turk. Kitābu Bulğatu 'l-Muštāk İ Luğati 't-Türk We'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig. I. Metin*. Milli Eğitim Basımevi. – www.aton.ttu.edu
- Argunşah, M. (2020). *Harezmi ve Kıpçak Türkçesi. Türkoloji el kitabı*. Yunus Emre Enstitüsü.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi. Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi.
- Bang, W. ve Gabain, A. (1937). *Türkische Turfan-Texte IV*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.
- Baskakov N.A. (2008). *Tyurkskiye Yazıki. Yazıki Narodov Mira*. LKİ.
- Borovkov, A.K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*. İzdatelstvo Vostochnoy Literaturi.
- Çiğ, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-Bahar (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişimleri, Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi.
- Degtyarev, G.A. (2002). *Çuvaşskaya Narodnaya Agrobotaniçeskaya Terminologiya*. ÇGİGN.
- Eckmann J. (2017). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Osman Fikri Sertkaya (Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Fazılov E. (1996). *Horezmiysko-Tyurkskiy Yazık. Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki*. Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Fazılov E. (1971). *Starouzbekskiy Yazık. Horezmiyskiye Pamyatniki XIV Veka*. Fan.
- Gabain, A. (1950). *Alttürkische Grammatik. Mit Bibliographie, Lesestücken Und Wörterverzeichnis, Auchneutürkisch. Mit Vier Schrifttafeln Und Sieben Schriftproben*. 2. Verbesserte Auflage. Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte In Brahmischrift*. Akademie -Verlag-Berlin.
- Gizzatov, R.G. (2011). *İz İstori İzüçeniya Leksiki Zemledeliya v Tyurkologii. Mir Nauki, Kulturi, Obrazovaniya*. 5(30), 355-357.
- Hacıeminoğlu M.N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1978). *Gülistan Tercümesi*. Milli Eğitim Kitabevi.
- Levend, A.S. (1968). *Ali Şir Nevai. Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Türk Tarih Kurumu.
- Navoi, Alişer. (1970). *Eserleri*. Fan.

- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş.2. Türklerde Ziraat Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)*. Kültür Bakanlığı.
- Pelliot, P. (1914). La Version Ouigoure De L'histoire Des Princes Kalyanamkara Et Paramkara. *T'oung Pao, II Series*, 15(2), 225-272.
- Rachmati, G.R. (1930). *Zur Heilkunde Der Uiguren. I. Sonderausgabe Aus Den Sitzungsberichten Der Preussischen Akademie Der Wissenschaften*. Phil.-Hisst. Klasse. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.
- Rachmati, G.R. ve Eberhard, W. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.
- Roux, J-P. (2023). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Türkçesi: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. Dergah.
- Sağol G. (2002). *Harezmi Türkçesi ve Harzem Türkçesi ile Yazılan Eserler*. *Türkler. Orta Çağ*. Yeni Türkiye.
- Samoyloviç A.N. (2005). *Tyurkskoe Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika*. Vostochnaya Literatura.
- Samuel, N.C. (2020). *Lieu Select Manichaeen Texts From Goço (Turfan)*. Ancient India And Iran Trust Cambridge (UK).
- Srasöğüt, M. (2020). *Kutadgu Bilig'in Sıklık Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi.
- Şerbak, A.M. (1962). *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*. Nauka.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim.

Kısaltmalar

- AH Arat, R.R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Türk Tarih Kurumu.
- AHK Caferoğlu, A. (1931). *Abū-Hayyān. Kitāb Al-İdrāk Li-Lisān Al-Atrāk*. Evkaf.
- AİL *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*. (2006). Şerg-Gerb.
- DLT Asker, R. (2004). *Kaşğari, Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk*. Ozan.
- DLTB Atalay, B. (1986). *Kaşğari, Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk*. Türk Dil Kurumu.
- DTS *Drevnetyurskiy Slovar'*. (1969). Nauka.
- EK اختر كبير عربيجه تورکجه سۆزلوک ۱۲۹۳
- HTK Üşenmez, E. (2020). *Satır Arası 1000 Yıllık Türkçe Kur'an Tercümesi*. Akademik Kitaplar.
- İM Hacıyev, T. (2008). *Seyid Ehmed Cemaleddin İbn Mühenna. Hilyetül-İnsan ve Hilbetül-Lisan*. Kitap Alemi.
- KE Ata, A. (1997). *Kısaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*, I. *Giriş-Metin-Tıpkıbasım. II. Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- KHİHL کتاب حلیة الانسان و حلیة اللیسان (ابن مَهَنَّا) لغتی فارسی تورکجه موغولجا ۱۳۳۸-۱۳۴۰
- KİKT Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş- Metin-Notlar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- KDK "Kitabi-Dede Korkud" *Dilinin Statistik Tehlili*. (1999). Hazırlayanlar: Veliyeva K.A., Mahmudov M.E., Pines, B.Y. Rehmanov, C.E., Sultanov, V.S. Elm.
- KTLS *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. (1991). Kültür Bakanlığı.
- ME Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd Bin Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zamahşari El-Hvārizmi Mukaddimetü'l'-Edeb. Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Türk Dil Kurumu.
- MM Karamanlıoğlu, A.F. (2006). *Şeyh Şeref Hvāce. Mu'îmü'l-Mürîd*

- (*Transkripsiyonlu Metin. Dizin-Tıpkıbasım*). Beşir.
- NF Mahmüd Bin Ali. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarning Açuk Yolu*. (Cennetlerin Açık Yolu). Tıpkıbasım ve Çeviri Yazı Janos Eckmann. Yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Züfıkar. Dizin-Sözlük: Aysu Ata. Türk Dil Kurumu.
- OKD Bang, W. ve G.R.Rahmeti. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. Burhaneddin.
- VG Köktekin, K. (2007). *Yüsuf-ı Meddah. Varka ve Gülşah (İnceleme-Metin-Dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- YZ Tas, İ. (2017). *Şeyyad Hamza. Yusuf ve Zeliha (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.